

X. DÁWLETNAZAROV POEZIYASÍNDÁ OMONIMLERDÍŃ STILLIK QOLLANÍLÍWÍ

Esbergenova Baǵdagúl,

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Túrkiy tiller fakulteti qaraqalpaq tili kafedrası assistent oqıtıwshısı

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18902979>

Аннотация. *Мақалда тилимиздеги лингвистикалық birliklerden омонимлердің кóркem тилde қолланилу қубилина арналған болıp, сóз шеберлериниń шығармаларında қолланилуındaǵı олардın атлқ сóзlerden жасалиу, мánileriniń тásиршеńликтеги óзине тán óзгешeliklerine арналған айırım detallarımız usınıladı.*

Таянıш сóзлер: *лингвистика, frazeologiya, valentlik, ekvivalentlik, kontekst, obraz, semantika, forma.*

Аннотация. *В статье одна из языковых единиц нашего языка посвящена событию употребления лексем в художественном языке. В произведениях X. Даулетназарова приводятся некоторые подробности, касающиеся особенностей значения слова в употреблении.*

Ключевые слова: *лингвистика, фразеология, валентность, эквивалент, контекст, образ, семантика, форма.*

Annotation. *In the article, one of the linguistic units of our language is devoted to the event of the use of lexemes in the artistic language. In the works of X. Dawletnazarov, some details are given concerning the peculiarities of the meaning of the word in use.*

Key words: *linguistic, phraseological, language, kontekst, concerning, peculiarities, semantical, forma.*

Кирисиw. Qaraqalpaq халқınıń mádeniy турмısında айрықша орн иyeleyтуǵın кóркem сóз шеберлериниń шығармаларın лингвистикалық баǵдарда izertlew úлкен ámeliy áhmiyetke iye. Sebebi ádebiy til – ulıwma халıqlıq тилдiń кóркem сóз шеберleri тáрепинен қайта islengen, dóretiwshilik баǵдарında байтылған túри. Кóркem сóз шеберi usı dóretiwshilik procesti басқарıp hám rawajlandırıp барadı. Тилдiń лексикалық мánileri túрлерin аныqlaw тили iliminiń басlı máseleleriniń biri болıp, солардın ishinde омоним, sinonim hám антонимлик мánилiligi, сóздiń kontekstlik, stillik xızmeti menen baylanıslılıǵı tuwралı pikir júritiledi.

Ádebiyatlardıń tallanıwı. XX ásir baslarında ilimpazlardı poetikalıq kóркem tilge qızıǵıwshılıǵı belgili dárejede kózge túse basladı. Poetikalıq тилde qızıǵıwshılıq onıń estetikalıq kózqarasına baylanıslı boldı. Poetikalıq til teoriyasın úyreniwge ilimpazlarda B.V. Tomashevskiy, V.M. Jirmunskiy, ásirese V.V. Vinogradovtıń qosqan úlesleri айрықша орн tutadı¹. Кóркem til máselesin lingvopoetikalıq aspekte

¹ Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика: Учеб.пособие. - М.: Аспект Пресс, 1999. - 334 с.; Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. - Л.: «Наука». Ленинградское отделение, 1977. - 408 с.; Виноградов В. В. Поэтика русской литературы - М.: Наука, 1976. - 516 с.

izertlewde ózbek ilimpazlarınan X.Doniyorov, S.Mirzayev, X.Samadov, I.Qohqortoyev, X.Abdurahmonov, M.Mirtojıyev, N.Mahmudov hám basqalar ayırıqsha dıqqatqa ılayıq bir qansha miynetlerdi jarattı. Temaǵa tikkeley baylanıslı, “Kórkem tekstti lingvistikalıq metodda izertlewdi ádebiyat muzeyinen baslaw orınlı”,-dep atap kórsetedi professor Lipgard. V.V.² Lingvopoetika házirgi waqıtta filologiyaniń bir pútinligin tiklewi múmkin bolǵan taraw dep tán alınıp atırǵan waqıtta onda onıń maqseti hám wazıypaları, izertlew obekti, basqa ilimler menen baylanısın esapqa alıw maqsetke muwapıq boladı. Lingvopoetikalıq aspektte izertlew máselelerine ayırıqsha itibar qaratıwdı hám onı filologiyaniń eń áhmiyetli wazıypalarınan esaplanadı,-dep atap ótedi ilimpazlar. Jazıwshı-shayırlardıń shıǵarmaları ádebiyattanıw ilimi kózqarasınan bir qansha izertlengenine qaramastan³, shıǵarmalarınıń leksikası, tillik ózgeshelikleri qaraqalpaq til biliminde házirge shekem arnawlı monografiyalıq baǵdarda izertlenilmedi. Tek ǵana adebiyattanıw ilimi tárepinen unamlı pikirler bildirildi.

Izertlew metodologiyası. Omonimler boyınsha teoriyalıq bilim, kónlikpelerge iye bolıwda bir qansha wazıypalar belgilep alınadı. Omonim sózlerdiń salıstırmalı usıllardı basshılıqqa alıw arqalı, tákirarlaw hám juwmaqlaw sabaqları hám basqa da jusıllarda úyreniw maqsetke muwapıq boladı. Omonim sózler sóylewshiniń ayılǵan oyna, pikirine ulıwma subektivlik-obyektivlik qatnasın, bahasın bildiredi. Olar grammatikalıq jaqtan ózgermeydi, qaysı sóz shaqabınan qaysı formada qalıplesken bolsa, sol formada qollanıla beredi. Gápte, mazmunı hár qıylı máni ańlatıp stillik jaqtan máni ózgesheligine iye bolıp qollanıladı.

Omonim sózlerdiń morfologiyalıq tallaw sxeması tómendegilerden ibarat.

1. Kórkem teksttegi máni. 2. Jeke yamasa komponentligi. 3. Tiykarǵı yamasa funkcionallıq xızmeti. 4. Omonimlerdiń gáptegi sintaksislik xızmeti.

Sóz hám sóz formalarınıń bir pútin sintaksislik birliklerdi dúziwi sintaksislik baylanıs arqalı iske asadı. Sintaksislik qatnas sintaksislik birliklerdiń komponentleriniń grammatikalıq baylanısqa túsiwi nátiyjesinde payda boladı.

Analiz hám nátiyjeler. Omonim sózler, jay gáp, qospa gáp komponentlerin bir-biri menen óz-ara baylanıstırıwda sóz formaları, kómekshi sózler, orın tártip hám

² Lipkard. V.V. Рэтычэсфя стилистыка художэсвеннай рэчы. М., 2008.

³ Досымбетова А. А. Шаўдирбой Сейтов лирикасида бадий шакл (анъанавий ва янги шакллар уйғунлиги, ифода усуллари, эркин шеърларнинг шаклий хусусиятлари). Филол. фан. номз... дис. автореф. – Нукус, 2008. 23 б; Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988; Оразымбетов Қ. Хэзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хэм типологиясы. – Нөкис: Билим, 2004; Бекбергенова З. Хэзирги заман қарақалпақ поэзиясында халық аўызеки поэтикасының дәстүрлери (70-80-жыллар). Филол. фан. номз... дис. автореф. – Нукус, 1995; Гайлыева О. Хэзирги қарақалпақ поэзиясында аралық формалардың жанрлық хэм формалық қасийетлери (1970-2000-жыллардағы эркин қосық хэм насырый қосықлар). Филол. фан. номз... дис. автореф. – Нукус, 2006.

intonaciya qatnasadı. Omonim sózler hám jay gáptiń quramındaǵı sózler seplik formaları, tartım affiksleri, anıqlıq meyildiń betlik affiksleri arqalı baylanısadı.

Gáptiń quramında qollanılǵan omonimlerdi baylanıstırıwda olar feyildiń betlik emes hám betlik feyil formaları qatnasadı. Omonim sózlerdi sintaksislik baylanısqa túsiriwde dánekerler, tirkewishler, kómekshi atawıshlar qatnasadı. Sóz dizbegin dúziwde tikkeley qatnaspaydı, tiykarınan gáptegi birgelikli aǵzalardıń, qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń arasın baylanıstırıp keledi. Atawısh yamasa atawıshlıq xızmette qollanılǵan sózlerdiń aldınan yamasa keyninen kelip olardı ekinshi bir mánili sóz benen baylanıstıradı. Omonim sózler kómekshilik xızmette kelgende ayırım atawısh sózler iyelik sepliginde kelgen sózlerden keyin kelip, olardı feyil sózler menen sóz dizbegin dúzedi. Gáptegi sóz dizbeginiń quramındaǵı sózler heshqanday affikssiz hám modal sózlersiz orın tártibine qaray mánilik jaqtan baylanısadı. Mısalı,

Gúlsiz, adamlarǵa shashqan juparın,
Qansha shákirtiń bar, qansha sháháriń,
Báhár bolıp óner, bergen báháriń,
Kewlińizde ilham samalı eken.

Omonim sózler eki yamasa bir neshe túrden ibarat bolıp, gápte sintaksislik xızmet atqaradı.. Olar atawısh modal sózlerdiń Omonim sózler hám feyil sóz dizbegi. Omonim sózlerdiń hár biri óz aldına bir neshe tarawlarǵa bólinip úyretiletuǵını eskertiledi. Gáptiń tiykarǵı belgileriniń biri sanaladı, sonıń menen birge gáptegi sózlerdi sóz dizbegine baylanıstırıw hám olardıń mánilik qatnasıqların durıs kórsetiwde onıń áhmiyeti úlken. Intonaciyaǵa baylanıslı Omonim sózler mánilik jaqtan gápte bir birinen ajralıp turadı.

Omonim sózler sóz dizbegine de, gápke de tiykar bolatuǵın sóz dizbegi. Al sóz – bizdi qorshaǵan obyektiv shınlıqtıń adam sanasındaǵı sáwlesi retinde ayırım – ayırım túsinikti bildiredi, yamasa, sóz – tilimizdegi belgili bir túsiniktiń atı. Sóz leksika -grammatikalıq mánini bildiredi. Omonim sózler bir- biri menen tıǵız baylanıslı boladı. Omonim sózlerde sóz belgili bir túsiniktiń atı bolsa, al Omonim sózler jáne mánili sózlerdiń (eki ya onnan da kóp) mánilik hám grammatikalıq jaqtan bir – biri menen baylanısp qospa uǵımdı bildirip keledi. Mısalı,

Jibimes janlardıń bawırın eritken,
Úmit shashbawların birge órisken,
Kewillerdi jaqsılıqqa jeritken,
Sózi shiyrin qaraqalpaq ırǵaǵı. (Q.D.)

Sóz bir túsinikti bildirse (jeke, biraq juplasqan, dizbeklesken túrinde tursa da), al sóz dizbegine kirgen sózleri biri-biri menen grammatikalıq qurallardıń járdemi menen baylanısqa túsedı de, biri baǵınıńqı, ekinshisi baǵındırıwshı bolıp keledi. Eń keminde eki mánili sózdiń biri-biri menen óz ara mánilik hám formalıq jaǵınan baylanıswın omonim sózler boladı. Omonim sózlerden keminde bir neshe mánili sózdiń grammatikalıq quralları járdemi menen birge qospalı mánini bildiredi, al gáp bolsa biziń tamamlanǵan oyımızdı bildiredi.

Juwmaq. Kórkem sóz kommunikativlik hám estetikalıq funkciyanı atqaradı. Sol ushın da kórkem ádebiy stildiń qollanıw shegarası júdá keń bolıp, barlıq stillik múmkinshiliklerden barınsha paydalanıp, ádebiy til normalarınan da shıǵıwı múmkin. Kórkem ádebiy stilde omonimlik qatarlardıń stillik qollanıwı ózine tán kúshli stilistikalıq ózgeshelikke iye bolıp keliwi menen ajralıp turadı. Kórkem ádebiy stilde qollanılgan qaratpalardı qollanılganda tildiń barlıq qurallarınan paydalanıladı. X.Dáwletnazarov shıǵarmalarında kórkem ádebiy stilindegi omonim sózler insańǵa estetikalıq tásir etiw kúshine iye bolıp, kórkem sóz sheberi bizdi qorshaǵan dúnyanı obrazdı hám kórkem etip kórsetedi hám shıǵarmalarda emocionallıq, ekspressivlik lirizm, stilistikalıq, figuralar keń qollanıladı. Ulıwmalastırıp aytqanda, X.Dáwletnazarov óz poetikalıq qatarlarında omonimlerdi payda etip hám qollanıp, qaraqalpaq tiliniń rawajlanıwına úlken úles qosqanlıǵı menen ajralıp turadı hám qaraqalpaq til ilimin izertlewde ayırıqsha áhmiyetke iye dep esaplawǵa boladı.

Ádebiyatlar:

1. E.Berdimuratov. Ádebiy tildiń funktsionallıq stillerdiń rawajlanıwı menen qaraqalpaq tiliniń leksikasınıń rawajlanıwı. Nókis, 1973.
2. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика: Учеб.пособие. - М.: Аспект Пресс, 1999. - 334 с.
3. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. - Л.: «Наука». Ленинградское отделение, 1977. - 408 с.
4. Виноградов В. В. Поэтика русской литературы - М.: Наука, 1976. - 516 с.
5. Lipkard. V.V. Роэтичеслфя стилистика художественной речи. М., 2008.
6. Досимбетова А. А. Шаўдирбой Сейтов лирикасида бадий шакл (анъанавий ва янги шакллар уйғунлиги, ифода усуллари, эркин шеърларнинг шаклий хусусиятлари). Филол. фан. номз... дис. автореф. - Нукус, 2008. 23 б/
7. Гайлыева О. Хэзирги қарақалпақ поэзиясында аралық формалардың жанрлық хэм формалық қасийетлери (1970-2000-жыллардағы еркин қосық хэм насырый қосықлар). Филол. фан. номз... дис. автореф. - Нукус, 2006.
8. A.Bekbergenov. Qaraqalpaq tilinin' stilistikası. Nókis. 1990.
9. X. Dáwletnazarov Álwidaǵ muhabbat. Qosıqlar toplamı. N. 1994.